

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՄԲՈՂՋ ԵՐԿԵՆ ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԳՈՒՐԵԱՆԻ Բ. ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆԵՐ կամ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՆՑԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Դուրեան Մասնադարան Թիւ 3) երևադէմ Տպ. Սրբոց Յակոբեանց 1933. ուրժալ էջ Ժ + 160. Գլինք 2 շիլին կամ 10 ժ. ժւանք:

Երանաշնորհ Տ. Եղիշէ Պատրիարքի Հայկ. Դիցարանութիւնը իւր յետ մահու հրատարակութիւնն ձօնացած է իւր արժանատւ յաջորդին հմտալից գեղեցիկ յառաջաբանովը, ուր հանգամանօրէն կը խօսուի ինչ կրօններու կարգին հայկականին ունենալիք տեղւոյն, մէկուկէս զարէ ի վեր մեր մէջ հետզհետէ այս նիւթին շուրջ կատարուած ուսումնասիրութեանց և անոնց արժէքին, ինչպէս նաև Ֆոյլորը գլխաւոր աղբիւր ունենալով ինչ հաւատքին ուսումը մշակելու համար լուսահոգի հեղինակին ունեցած տեսութեան եւ սկզբունքին ու երկասիրութեան պատրաստութեան պարզաներու մասին:

Հեղինակը ամենէն առաջ կարեւոր համարած է նախաշաղկի գլուխի մը տակ՝ տալ կրօնին սահմանը, համախմբելով տասնեակ մը իմաստասէրներու կարծիքները: Ապա, ինչ հատուածներով առանձինն առանձինն ներկայացուցած է Ոգեպաշտութիւնը, Տոսեմականութիւնը Տարբ. Մոգութիւն կամ Կախարդութիւն, և Փէթիշապաշտութիւն, որոնք իբրեւ պատկերացում նախամարդոց հոգեբանութեան եւ հաւատալիքներուն, ըստ ինքեան ոչ միայն սուր հետաքրքրութեան տարակալ են, այլ առհասարակ ինչ կրօններու ծագման ակնադրիւր համարուած ըլլալով՝ շատ շահեկան են հայկ. դիցարանութիւնի նման մասնագիտական ձեռնարկի մը սկիզբը:

Յաջորդ գլուխը նուիրուած է կրօնից ծագման, զարգացման եւ եղանակաւորումներու ուսումնասիրութեան համար կազմուած խորհրդանշանական, Բանասիրական, Մարդաբանական, Պատմական եւ Համարաբանական ինչ գպրոցներու ծանօթացման:

Վերոյիշեալ ընդհանուր գլխաւորութեան յետոյ է որ կը բացուի հայկականին բաժինը, ուր մատենագրական աղբիւրներու կարեւոր ցուցակէն ետք տրուած ճորտ

կարծիք՝ ընթերցողին վրայ ինչ կրօններու կարգին հայկականին մասնաւոր նկարագիր մը ունեցած ըլլալու տպաւորութիւնը կը թողու:

Հետագայ էջերում՝ ըստ Ագաթանգեղոսի նշանակուած Եօրն քաղինք մեհենից և Հինգ ընդդէմնու զոյգ տախտակները, իրենց համապատասխան պաշտամունքի վայրերու, զիցաբանական, աստղաբաշխական եւսլ կոչումներու գէմագիտութեամբ, թէ նիւթը սերտել ուղղորդուին նախապատրաստութեան, թէ թարգմանիչը չիթնենրէ գերմ կացուցանելու գլխին միջոցներ կ'ընծայեն, և թէ նոյն տեսն մեթոդիկ յօրինուածութեամբ կը պարզարանեն հայ զիցաբանութեան անորոշ վիճակը:

Նկատողութիւններ խորագրին տակ ութ հատուածիկներով կ'որոշուի հայոց ինչ կրօնին ընդհանուր նկարագիրը: Ամփոփ գաղափար մը տալու մտադրութեամբ կը քաղենք հետեւեալ տեսութիւնները:

— Հին հայոց պաշտամունքին մէջ «միաստուածութեան զրոշմը կը գիտուի»: Աւետայի երկարմատութիւնը (dualisme) չի երևիր, բայց չար ոգիին սեմական անունը (սատանայ), կանուխէն մուտ գտած ըլլալ կը թուի մեր նախնեաց մէջ, որոնք կը հաւատային հանդերձեալ կեանքի մը վարձատրութեան:

— Յայտնութեան մասին թէեւ մեզ կը պակսին հայկական աւանդութիւններ, սակայն ինչպէս Եգնիկ (Ա. էջ 105) կը յիշատակէ, կ'երևի թէ հեթանոս հայերը Արտաւագդի իւր արգելաբանէն դուրս գալուն, և Դաւիթի պէս աշխարհին տիրելուն կամ անոր վրայ թագաւորելուն զրոյցովը, ապագայ փրկիչի մը ակնկալութիւնը եւ գաղափարն ունէին:

— Արա Գեղեցիկի զրոյցին մէջ, Հեղինակը հոգիի անմահութեան գաղափարին ընտանի ըլլալ կը կարծէ ինչ հայերը: Ան յիշելով Կղեմէս Աղեքսանդրացիի Հայոց Զրադաշտի (= Էր Հայկազն) շուրջ ըրած ակնարկութիւնը, ըստ որում Էր Հայկազն զժողք իջնելէ եւ անկէ յաղթական դուրս գալէ յետոյ՝ պատմեց այն բոլոր բաները, զորս տեսաւ Անդիլի աշխարհին մէջ(*):

(*) «Շամիրամ եւ Արայի Զրոյց» գլուխին մէջ այս յիշատակութիւնը դրուած է իբր ծանօթութիւն:

Այս նախադրեալներէն յետոյ զործին մնացեալ մասը կը բաղկանայ երեք անշատ բաժիններէ:

* * *

Ա. Դիմ և Պաշտօնական բաժանումին ներքեւ առանձինն առանձինն գլուխներ յատկացուած են բացի «Եօթն Բազմութիւն», «Վահագնի», «Գիսանէ և Դեմետրի» (միացած գլուխով մը), ու Սպանդարամետի:

Որքան որ Հեղինակը զիտել կուտայ թէ կարելի չէ հայ գրեւորանութեան պատմութիւնը վերականգնել, վասնզի ստուգիւ կիցկատուր և միակողմանի են մեզի հասած տեղեկութիւնները, այսո՛ւ ամենայնիւ այս գրքոյկին մէջ, չնորհիւ հեղինակին խորունկ հետազոտութեան և ընդարձակ ծանօթութիւններուն, որոնք քննական եղանակով համադրուած են այնքան ձեռնհասօրէն, վերականգնած կը գտնենք զայն:

Ասով՝ հին հայոց կրօնքին վրայ՝ Եւրոպացի գիտնականներու և մերագնեայ բանասէրներու յայտնած թիւր կարծիքները, փափկութեամբ կը ճշգրտին, և հակառակ նիւթին լրջութեան ու ծանրութեան, առիթը ներկայացած պահուն եղած սրամիտ ակնարկութիւնները, յաճախ մը պիտներով կը զարգարեն ընթերցողին զիմագիծը և յագուրդ կուտան անոր լարուած միտքին, նոր ու շահեկան գիտելիքներով: Գործին իւրաքանչիւր պարբերութիւնը պայծառօրէն կը պատկերացնէ զաղափար մը, զոր ներկայացնելու համար տարակոյս չունիմ թէ ուրիշ գրէչներ գլուխներ և էջեր պիտի մրոտէին:

Հոս, մեծանուն բանասէր պատրիարքը, ամէն մէկ աստուածութեան զիրքն ու պաշտօնը, տեղն ու պաշտամունքի հանգամանքները խիտ կերպով կարելի եղածին չափ ճշգրիտ գատ, շատ անգամ գրած է

աւելի կարեւորութիւն ընծայուած է Պատմութեան, որ շատ ցայտուն նմանութիւններ ունի Արայի զրոյցին Պատմութեան, իր «Հասարակապետութիւն» գործին Ժ. Գիրքին մէջ, հոգիի անմահութիւնը պանծացնելու աւթը, օգտագործած է առասպելը Հայ Էրին: որ պատերազմի դաշտին վրայ, 12 օր առանց ննխելու դիտապատմութեան յետոյ, երբ այրուելու համար խորոյկի վրայ կը հանուի, իսկոյն վերականգնանալով կը պատմէ հանդերձալ աշխարհին մէջ իր տեսածները . . . :

բաղդատութեան եղբեր, որոնք կը լուսաբանեն և անոնց ծագումը և հայ ժողովուրդին հոգեբանութիւնը:

* * *

Իրա՛ւ, մեր աստուածութիւններէն շատերը՝ օտարամուտ են, և հայոց հին կրօնքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են վաղեմի ժամանակներու Իրանական, Հելլէն և Ասորի քաղաքակրթութիւնները, այսու ամենայնիւ Հայը՝ անոնցմէ ամէն կերպ օգտուելով հանդերձ՝ իմաստութիւնն ունեցած է իւր իւրացուցած տարրերուն վրայ ազգային գրոշմ գնելու և անոնցմով կենսունակութեան նոր շրջաններու մէջ մտնելու:

Ժողովուրդի մը վարքն ու բարքը, աւանդութիւններն ու հաւատալիքներն են որ ամենէն աւելի յստակօրէն կը ներկայացնեն անոր քաղաքակրթութեան մակարդակը, քա՛ն թէ կարգ մը թագաւորներու անձին կամ մղած պատերազմներուն շուրջ գրուած ստոյգ կամ հերիւրուած պատմութիւնները: Թագաւորներն ու իշխանները՝ քիչ-ուրիշ էին, անոնց կեանքն ու կենցաղը կը տարբերէր մեծ զանգուածը բաղկացնող տարրին կենցաղավարութենէն: Եւ որովհետեւ իշխանազուն կամ ազնուական կոչուող այդ բախտաւորները, հասարակութեան հետ մօտէն շփում չէին ունենար և իրենց գործերը երկրորդական միջոցներով կը կտրգադրէին, այս և նման պատճառներով՝ անոնց պատմութիւնը ամենէն չի կրնար հարազատօրէն ներկայացնել ժողովուրդ մը, քանի որ մանաւանդ մեր պատմիչներէն մեծ մասը առհասարակ անոնց թելադրութեամբ ու հովանաւորութեամբ գրի կ'առնէին իրենց գործերը:

Դժբախտաբար, բացի Խորենացիէն, մեր հին պատմիչներէն սկսեալ մինչև յետնագոյնները, կամայ թէ ակամայ աւելի կարեւորութիւն ընծայած են քաղաքական անցուղարձերուն և անոնց յարակից խնդիրներուն, քա՛ն թէ ժողովուրդին քաղաքակրթական մակարդակը պատկերացնող աւանդական, ընտանեկան, կրօնական, ծիսական կարգ ու սարքերուն, որոնց վերաբերմամբ հազիւ թէ փոքրիկ ակնարկութիւններ կան ասդին անդին:

Այս գրքոյկին մէջ՝ հնար եղածին չափ

խտացուած են ժողովուրդին վիճակն ու ըմբռնումը ներկայացնող այդ տարրերը, որոնք կ'արտայայտուէին առաւելագէտ կրօնական տօնախմբութիւններու առթիւ, երբ տարրեր զաւանդներէ այլ և այլ սովորութեանց տէր բազմութիւններ կը համախմբուէին սրբաւայրի մը շուրջ, գերագոյնին նուիրելու իրենց բերած ընծաներն ու վայելելու հոգեկանին հետ նաև մարմնական հաճոյքներ:

Հայ ժողովուրդը, ինչպէս Մեծ Պատերազմէն առաջ՝ քրիստոնէական տօներուն՝ նմանապէս անցեալին մէջ ալ, խանդավառուած կը գտնենք հեթանոսութեան շրջանին կատարուած ազգային կրօնական հանդիսութիւններով. որոնք կը սարքուէին «աշխարհախումբ» ուխտաւորներու ներկայութեան: Անոնցմէ մէկուն նաւասարգ անունը, տակաւին մոզական հմայք մը ունի մեզ համար: Պատմութիւնը լաւ սերտողներուն համար թերևս դժուար չըլլայ տեսնել որ, Հայ եկեղեցիին ազգայնական հանգամանքը, մասամբ մը կը պարտինք մեր նախնեաց կրօնին բարձրութեանը, որուն ճոխութեամբը սա զարդարուելով, ցարգ իր քոյր եկեղեցիներուն վրայ կը պահէ իւրայատուկ փայլ մը: Տիտոնըդառաջի, Պայծառակերպութեան ու Վերափոխումի արտակարգ հանդիսութիւնները, հայուն համար այդ իսկ պատճառաւ՝ ամէն ատեն կրկնակ ներշնչութիւն ու պատեհութիւններ են արգարե:

Մեր նախնեաց պաշտամունքի առարկայ աստուածութիւններու յատկութիւնները, հեթանոս հայերու բարիքն ու գեղեցիկին, վսեմին ու հզօրին, լոյսին ու խաւարին վրայ ունեցած հասկացողութեան չափէն կը բխին ուղղակի: Հայ մեհեաններու և հայ բազիններու սեպհական հարստութիւնները պտուղներն են անոնց կամաւոր տուրքերուն: Այդ տրդիւնքներով մեր հայրենիքին մէջ կանգնած էին աստուածութիւններու արձաններն ու անոնց կից բազմաթիւ շինութիւնները: Հըռ-չակաւոր եղած է երկրայի Անահտական մեհեանը որ արժանացած է կրկերոնի դովեստին ալ: Եւ Պլինոս երէցի մանրօվէպը, որ յիշուած է «Անահիտ» գլուխին մէջ, նման ուրիշ գրուագիւններու հետ՝ կը ցուցնեն թէ հայերը ո՞րքան առատաձեռն,

հարուստ և արուեստներու մէջ ծաղկած ըլլալու էին որ, իրենց այս աստուածութեան արձանը ամբողջութեամբ, մէկէ աւելի անգամներ վերականգնած են ոսկիով: Թէ ատեն մը զոնէ տնտեսապէս ո՞րքան զարգացած ու բարգաւաճած էր մեր երկիրը, որ ըստ Ստրաբոնի տարուէ տարի 20,000 նժոյգ հարկ կուտար Պարսից արքունիքին Միհրական տօներուն: Վերջինս ինչպէս կը հաւաստուի՝ կոչուած էր տիեզերական կրօն մը զառնալու, եթէ Քրիստոնէութիւնը զօրանալով չնսեմացնէր անոր փայլն ու շոտնահարէր զայն:

Այս տուիքներն ու հայոց սեպհական կրօնքի մը զոյութիւնը, կրօնի մը, որ կըրնար մրցիլ իր ժամանակի բարձրագոյն պաշտամունքներուն հետ, հայոց պատմութեան համար չափանիշ են հայ հին քաղաքակրթութեան մը՝ որուն վրայ քաշուած քողին թանձրութենէն ներս կը թափանցեն ներկայ ուսումնասիրութեան ճառագայթները, և արդէն հանուած է անոր լուսանկարը այն ձևով՝ ինչպէս կ'ընեն բժշկութեան մէջ Ք ճառագայթն օգտագործողները:

* * *

Բ. Դիցազունի և Առասպելի. «Հին հայոց կրօնը» գրքոյի այս երկրորդ ընդհանուր բաժինի իւրաքանչիւր գլուխին տակ ալ, ձեռնհասօրէն կը ներկայացուին հայ ժողովուրդին հաւատալիքներու պատմական, աւանդական կամ ժողովրդային զրոյցի պատկանող տարրերը, ու կը մատնանշուին անոնց իրական արժէքները: Այս բաները գնահատել զիտցող ու մեր անցեալի շուրջ ճշմարտութիւն փնտռող միտքերուն համար, վստահելի առաջնորդ մըն է «Հին հայոց կրօնը», որուն մէջ ընթերցողները պիտի հանդիպին բազմաթիւ նորութիւններու, յստակօրէն տեսնելով թէ ինչպէս զրոյցները ժողովուրդէ ժողովուրդ, երկրի երկիր անցնելով կը փոխեն իրենց տարազն ու մերթ ալ նկարագիրը: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական ու չահեկան են ձեռնարկին այս երկրորդ մասը բաղկացնող Արտաւազդի, Շամիրամի և Արայի, Հայկի և Բէլի առասպելներուն շուրջ եղած ուսումնասիրութիւնները, վասն զի անոնց մէջ կը տեսնուին թէ ինչ

կապեր կան մեր Արտաազգի ու Մա-
րոց Ազգահակի, Աւետայի Ashavazdah-ի (*)
և կամ Հրուդէնի (Féridon) միջև. մեզի
ծանօթ Շամիրամի (**) ու Իշգար-Նանէա
ղիցուհիին, կամ թէ մեր Արա Գեղեցի-
կին (***) ու Բաբելական Գիւղամէշին — որ
կը մերժէ առփանքի զղիցուհիին Իշտարի
կողմէ իրեն եղած ամուսնական խնդրանքը,
առարկելով թէ ան իր տարփութները
կամ կը սպանէ կամ ալ վայրի անասուն-
ներու կը փոխակերպէ — միջև, կամ մեր
զրոյցը ինչ նմանութիւն ունի դարձեալ
Ափրդիաէի և Ադոնիսի, Կիւրեղէի և Աւ-
տիսի առասպելներուն, և Հայկի ու Բելի
պատերազմը՝ Ուրարտացի Արամէին ընդ-
դէմ Ասորոց մղած կռիւներուն հետ:

Այս երկրորդ բաժանումը կը վերջա-
նայ յաւելուածով մը ուր սուր զիտողու-
թեամբ նկատողութեան կ'առնուին Խորե-
նացիի աւանդած Տորքի և Սլաքի զրոյց-
ները: Այս էջերուն մէջ, անոնք կը ներ-
կայացունին իբր սոսկական հսկաներ, մեր-
կացուելով ասոր անոր կողմէ ձրիաբար ի-
րենց վերադրուած աստուածութեան կամ
կիսաստուածութեան հանգամանքէն, և
ինչպէս ակնարկեցինք՝ առանձին գլուխով
մը մասնաւոր կարեւորութիւն տրուած է
Գիսանէի ու Դեմետրի, որոնց վրայ ցարդ
քիչ խօսուած է կամ բնաւ չէ խօսուած
նման ձեռնարկներու մէջ:

(*) «Ashavazdah-ն մին էր այն անմեռ ոգիներէն՝ որոնք կը բնանային սպասողական դիրքի մը
մէջ ու պիտի արթննային գործակցելու համար sa-
oshyantի՝ որ Աւետական Մեհիան էր և պիտի գար
վերակազմել աշխարհը, և որուն փրկութեան գործը
frashakereti (= հրաշակերտ) մը պիտի ըլլար: Ան-
հաւանական չէ որ փրկիչ կամ ազատարար Սա-
շիանտի գործակից Artavazdah հեթանոս հայերուն
համար իրենց միակ փրկիչը եղած ըլլայ» (էջ 76):

(**) Պատմական Շամիրամ մը կայ որ Սամսի
Աղաղ որդւոյն կիներ էր (826-816 Ն. Ք.) և մայրը
Աղաղ Նիրար Գ. ի... Սա միակ կինը եղած է որ
արժանագրական յիշատակութեան (նաբոյ աստուծոյ
նուիրուած) մը մէջ, տեղ մը գրաւելու պատիւին
արժանացած էր հնուն (էջ 80):

(***) Արա Գեղեցիկի մասին եղող հայկական
զրոյցին մէջ, շատ իրաւամբ մեր Սրբազան հեղի-
նակն ալ «քարոյական և վարդապետական խորք մը
պահուած» ըլլալ կ'ենթադրէ. սակայն հոս ակնար-
կուած քարոյականը ի՞նչպէս կարելի է հաշտեցնել
այլուր Անահիտի մասին խօսուած տեքն՝ յայտնը-
ւած տեսութեանը հետ:

* * *

Գ. Հայ ռամկազիստականները. Վերջին
«Յաւելուած»ը, որ հայ ռամկազիստական
բառերու այբբենական ցուցակն է, կը կազ-
մէ զրքոյկին երրորդ կարեւոր և ընդարձակ
բաժինը: Ասիկա վաղնջական ժամանակ-
ներէ սկսեալ մինչև մեր օրերը զանազան
տեղեր հայ ժողովուրդին մէջ տեսնուող
աւանդական և ազգային բարքերուն,
նախապաշարութեան, հաւատալիքներուն
ամփոփ հաւաքածոն է, հայ ոգեպաշտու-
թեան հում առաջներու համագրումը:

Ներառեալ ռամկազիստական բառերուն
մեծազոյն մասը բացատրուած են մեր մա-
տենագրութեան, ազգագրական հանդէս-
ներու, դաւաճական բարքերու և սովո-
րութեանց ուսումնասիրութիւններուն մէջ
գտնուող համապատասխան ակնարկու-
թեանց կամ նկարագրութեանց ղէմագլի-
մութեամբը: Անոնք յաճախ աւելի ևս կը
լուսարանուին իրենց յարադրեալ ոչ հայ
բազմաթիւ կերպերով:

Բաց թողուած բառերէն ոմանց զիմաց
բազմահմուտ հեղինակը ցոյց տուած է թէ
ո՛ւր պէտք է զիմել: Ծանկալի էր որ հրա-
տարակիւններուն կողմէ ընթերցողներուն
խնայուէր այդ ղեմագրութիւնը, չըսելու
համար անկարելիութիւնը:

Այստեղ, զրքոյկին միւս բոլոր առա-
ւելութիւններուն վրայ պէտք է աւելցնել
թէ ցարդ, հայերէն լեզուին մէջ իրենց
ծագումովն ու նշանակութեամբը մութ մը-
նացած կամ սխալ մեկնուած ինչ ինչ բա-
ռեր ալ, զոր օրինակ՝ մայրամիւս, հագնեղո-
քիւն, աստուածապարակ, Վանագն, սպանդաւա-
մեկ, հարֆ, Աստուած և այլն և այլն, հանճարեղ-
օրէն ստուգաբանուած են լեզուաբանական
և քերականական հիմունքներու համեմատ:

Հայկական Դիցաբանութիւնը, իր ընտիր
լեզուով, պերճիմաստ բովանդակութեամբ և
մաքուր ու անթերի հրատարակութեամբ,
ա՛յնքան հաճաք կը պատճառէ ու է բանի-
մաց ընթերցողի որ ան չի կրնար անգամ մըն
ալ չզմայլիլ ու չզնահատել Դուրեան Պատ-
րիարքին տաղանդն և իր անունով հետզհե-
տէ ա՛յնքան գուրգուրանքով ի լոյս ընծայ-
ուող թանկագին զործերու հրատարակիչ
պանծալի Հաստատութիւնը ու անոր Պետը:

ԶԳՕՆ ՎՐԴ. ՏԷՐ-ՅԱՆՈՒՄԵՆ